

İSA MESİH VE ARKEOLOJİ

Pr. Marc Madrigal

İSA MESİH VE ARKEOLOJİ

© 2015 Marc Madrigal ve Kitab-ı Mukaddes Şirketi.

Bütün hakları saklıdır. Bu kitabın hiçbir bölümü yazarın yazılı izni olmaksızın çoğaltılamaz.

ISBN (XXXXXXXXXXXXXX)

İÇİNDEKİLER

İNCİL DIŞI TARİHİ KAYNAKLARDA İSA'NIN KİMLİĞİ.....	5
KORNELİUS TACİTUS (M.S. ~55/61-117)	6
FLAVİUS JOSEPHUS (M.S. 37-100)	6
SUETONİUS (M.S. 70-160)	8
GENÇ PLİNİUS (M.S. 62-113).....	8
MARA BAR SERAPİON (M.S. 73?)	9
YAHUDİ HAHAMLARIN ESERLERİ.....	10
PHİLO MESELESİ.....	12
İSA: ZEİTGEİST VE MİTOLOJİ	15
İSA'NIN DOĞUMUNA İLİŞKİN TARİHSEL VE ARKEOLOJİK BİLGİLER	
.....	21
MESİH İSA NE ZAMAN DOĞDU?.....	21
İSA BİR AHIRDA MI DOĞDU?.....	24
İSA'YI ZİYARET EDEN YILDIZBİLİMCİLER KİMDİ?	26
HİRODES'İN ŞARAP SÜRAHİSİ.....	28
İSA'NIN HİZMET HAYATINA İLİŞKİN TARİHSEL VE ARKEOLOJİK	
BİLGİLER	31
BİRİNCİ YÜZYIL CELİLE TEKNESİ	31
KEFERNAHUM SİNAGOGU ve "PETRUS EVİ"	32
İSA VE BENZETMELERİ	34
İSA'NIN ÖLÜMÜNE İLİŞKİN TARİHSEL VE ARKEOLOJİK BİLGİLER	37
PİLATUS YAZITI.....	37

HAÇA GERİLEN ADAM	38
KAYAFA KEMİK KUTUSU	39
“YUSUF OĞLU YAKUP, İSA’NIN KARDEŞİ” KEMİK KUTUSU	40
DİRİLİŞ: EFSANE Mİ? TARİH Mİ?	43
KAYNAKÇA	47

İNCİL DIŞI TARİHİ KAYNAKLARDA İSA'NIN KİMLİĞİ

Günümüzde, İncil'i okuyan her kişi, İsa'nın ölümü ve dirilişi ile ilgili bir takım bilgiler edinir. Peki, acaba bu bilgiler doğru mudur? İsa gerçekten Vali Pilatus döneminde idam edilmiş midir? Hristiyanlar baŐlangıçtan beri İsa'ya bir ilah olarak tapmıŐlar mıdır? İsa ile ilgili birçok iddia vardır. Kimi der ki, hiç var olmamıŐtır ve aslında bir mittir. Kimisi der ki, aslında haçta hiç ölmemiŐtir. Peki, doğrusu nedir?

Bir ağacı meyvesinden tanırız. EĞer bir ağacın armut ağacı olduğunu iddia ediyorsak, o zaman meyvesini incelememiz gerek. Ancak bu Şekilde ağacın tabiatından emin olabiliriz. Peki, o zaman İncil'in iddia ettikleri doğru mudur? Buyurun, meyvesini birlikte inceleyelim. Nasıl mı? İncil dışı tarihi dokümanların yazdıklarını okuyarak elbette. Bu dokümanları incelemek son derece önemlidir. Bu cümleleri yazanlar Hristiyan yanlıŐı veya tebliğcisi değil; aksine, Hristiyanlık dıŐmanı Roma memurları, tarihçileri ve Yahudi din bilginleridir. Bundan dolayı, bu belgelerin beyanları hafife alınamaz veya Hristiyanlık propagandası olarak göz ardı edilemez. EĞer bu kişilerin söylemleri İncil'in sunduğu temel tarihi iddiaları teyit ediyorsa, bu demek oluyor ki, mevcut İncil bize güvenilir bir İsa portresi sunmaktadır. Lafı

fazla uzatmadan, derseniz hep birlikte söz konusu yazıları inceleyelim:

KORNELİUS TACİTUS (M.S. ~55/61-117)

Tacitus, Nero'nun M.S. 64 yılında Roma'yı yaktırdıktan sonra, halkın kendisine yönelen öfkesini, nasıl Hristiyanlar'ın üzerine çevirdiğini anlatmaktadır. Bu alıntı sırasında, Mesih İsa'yı veya "Chrestos"u, Yahuda valisi Pilatus tarafından idam cezasına çarptırılan bir şahsiyet olarak tanımlar:

"Böylece Nero, bu sesi [Roma'yı yaktığı için onu suçlayan sesi] başka yöne çevirip ondan kurtulmak için, aşırılıklarından ötürü, halkın nefretine hedef olup Hristiyan ismini alan insanları suçladı ve işkence ettirmeye başladı. İsimleri, Tiberius imparator olduğu sırada Yahuda valisi Pilatus tarafından idama çarptırılan Chrestos'tan [Mesih'ten] geliyordu. Bu zararlı batıl inanç, bir süreliğine kontrol altına alındıktan sonra, yalnız ortaya çıktığı Yahudiye'de değil, diğer bölgelerde meydana gelen her türlü vahşet ile utanç verici şeylerin kutlandığı Roma'da bile, tekrar güçleniyordu" (Tarihçe XV, 44).

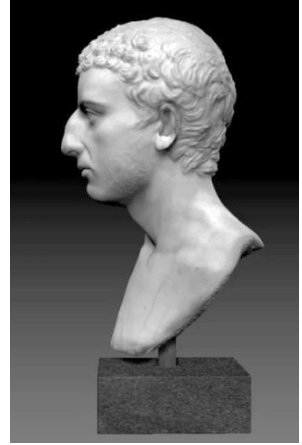
FLAVİUS JOSEPHUS (M.S. 37-100)

Birinci yüzyılın en önde gelen tarihçilerinden biri olan Yahudi kökenli Flavius Josephus, İsa'dan iki farklı yerde bahsetmektedir. Biri ölümüyle ilgili bir kayıta, diğeri ise kardeşi veya kuzeni

olan Yakup'un idamıyla ilgili bir bahiste. Josephus'un İsa hakkında geriye bıraktığı iki önemli alıntı şu şekildedir:

"O dönemde İsa adında bilge bir adam ortaya çıktı [...] Birçok Yahudi ve Yunanlıyı peşinden sürükledi. Kendisi Mesih'ti (Hristos). Halkın ileri gelenleri onun hakkında suç duyurusunda bulduktan sonra, [Roma valisi] Pilatus onu çarmıha mahkûm etti. Ne var ki, onu sevenler yine sevgisine bağlı kaldılar. [...] Ondan ismini alan Hıristiyanlar kabilesi, varlığını günümüze kadar sürdürmektedir" (*Antiquities* XVIII, iii, 3).

"Anano (...) Yahudi Meclisi'nin yargıçlarını toplantıya çağırıp önlerine, başka kişilerle birlikte Mesih denilen İsa'nın kardeşi Yakup isminde bir adam getirdi. Onları [Kutsal] Yasa'yı çiğnemekle suçladıktan sonra, taşlanarak ölüme mahkûm etti. Ama doğru insanlar ve Yasa'ya itaat konusunda en bağlı kişiler olarak bilinen şehrin tüm sakinleri, bu karara gücendiler ve Anano'yu böyle kararlardan vazgeçirmesi için, gizli bir yoldan kral Agrippa'ya haber yolladılar" (*Antiquities* XX, ix, 1)

Flavius Josephus Büstü

Josephus'un İsa ile ilgili yaptığı ilk açıklamada Hristiyanlar tarafından sonradan eklemeler yapıldığına dair bazı iddialar olduğundan dolayı, söz konusu tartışmalı kısımları "[...]" sembolüyle atladım. Bu bölümler mucizeler ve İsa'nın dirilişini dile getir-

mektedir. Ancak amacımız objektif bir portre sunmak olduğundan dolayı, çoğunluğun orijinal diye kabul etmediği bu cümleleri atlamayı uygun gördüm.

SUETONIUS (M.S. 70-160)

Tarihçi Suetonius İmparator Claudius'un döneminde, (M.S. 42) Mesihçilerin çıkardığı sorunlardan ötürü, Yahudilerin nasıl Roma'dan kovulduğunu anlatır. İlginçtir ki, aynı beyan İncil'in Elçilerin İşleri 18:1 ayetinde de geçmektedir:

“Chrestus'un kışkırtması nedeniyle sürekli sorun çıkartan Yahudiler, Roma'dan kovuldu” (*Vita Claudius XXV, 4*).

“Bundan sonra Pavlus Atina'dan ayrılıp Korint'e gitti. Orada Pontus doğumlu, Akvila adında bir Yahudi ile karısı Priskilla'yı buldu. Bunlar, Klavdius'un bütün Yahudiler'in Roma'yı terk etmesi yolundaki buyruğu üzerine, kısa süre önce İtalya'dan gelmişlerdi” (Elçilerin İşleri 18:1-3).

GENÇ PLINIUS (M.S. 62-113)

Yaşlı Plinius'un yeğeni olan Genç Plinius, imparator Trajan yönetiminde (İ.S. 98-117) Bitinya valisiydi (Marmara/Batı Karadeniz bölgesi). Plinius, Trajan'a yazdığı bir mektupta, tutukladığı Hristiyanlarla ilgili ne tür bir prosedür izlenmesi gerektiğini sorar. Mektubun alıntısından anlaşıldığı gibi, Anadolu'daki Hristiyanlar İsa'nın ölümünden henüz 70 sene geçmemişken, ilah

saydıkları Mesih İsa'ya ilahiler söylüyorlar ve hırsızlıktan, zinadan vb. şeylerden uzak duracaklarına ant içiyorlardı:

“Bir Hıristiyan sorguya çekilirken hiç hazır bulunmadım. Bu yüzden verilen cezaların tam mahiyetini veya soruşturmaya yol açan sebeplerin detayını bilmiyorum. (...) Ben onlara Hıristiyan olup olmadıklarını sordum; olumlu cevap verdikleri takdirde bu yüzden alabilecekleri cezayı hatırlatırken, bir iki kez daha aynı soruyu tekrarlıyorum. Aynı cevapta ısrar ettikleri takdirde, cezanın kesilmesini buyuruyorum; çünkü kabul ettikleri suç ne olursa olsun, böyle bir inat ve ısrar böyle bir cezayı hak eder (...) Onlar, tek suçlarının şu aşağıdakiler olduğunu beyan etmektedirler: Şafak sökmeden haftanın belirli bir gününde düzenli olarak bir araya gelerek Tanrı saydıkları Mesih'e ilahiler söylüyorlar ve hırsızlıktan, zinadan vb. gibi şeylerden uzak duracaklarına ant içiyorlar (...) Bu, kuşkulanmama sebep oldu ve beni arkasındaki gerçekleri araştırmaya itti. Böylece diyakoz unvanı taşıyan iki kadın köleye işkence yapmalarını emrettim. Tek bulabildiğim son derecede sapkın bir tarikat oldu...” (*Mektuplar X*, 96-97).

MARA BAR SERAPİON (M.S. 73?)

Sıradaki alıntı M.S. 73 yılı civarında hapisteyken oğluna bir mektup yazan Suriyeli Mara Bar Serapion'dan alınmıştır. Bu yazı birçok uzmana göre Bar Serapion'un Mesih İsa ile ilgili bir tespitini içerir:

“Atinalılar Sokrat’ı ölüme göndermekle ne kazandılar? İşledikleri suçun cezası olarak kıtlık ve salgın hastalıklar meydana geldi. Samoslular Pisagor’u yakmakla ne kazandılar? Bir anda memleketleri kum altında kalıverdi. Yahudiler bilge krallarını idam etmekle ne kazandılar? Tam bundan sonra krallıkları yok edildi. Tanrı bu üç bilge adamın öcünü alarak adaleti sağladı: Atinalılar açlıktan öldüler, Samoslular denizin suları altında kaldılar ve Yahudiler ise yıkıma uğrayıp dağıldılar ve sürgünde yaşıyorlar. Fakat Sokrat ile iyilikleri ölmedi; Platon’un öğretilerinde yaşamaya devam etti. Pisagor ile iyilikleri ölmedi; Hera heykelinde yaşamaya devam etti. Bilge kral da iyilikleriyle ölmedi; verdiği öğretilerinde yaşamaya devam etti.”

YAHUDİ HAHAMLARIN ESERLERİ

Yahudi Hahamların eserleri İsa’yı eleştiren, hatta küçük düşüren ifadelerle doludur. Talmud, İsa’dan yaklaşık iki yüzyıl sonra kaleme alınmasına rağmen, birinci yüzyıla ait hahamların görüşünü ve sözel geleneğini aktardığı için son derece önemli bir kaynaktır. Talmud, İsa’nın zina sonucu doğduğunu iddia eder. Bu bağlamda Meryem’in, Pantera adlı Romalı bir askerle ilişkiye girdiğini öne sürer. Elimizde bu iddiayı destekleyen hiçbir tarihi veri olmamakla birlikte, birçok tarihçi bu iddiayı hahamların İsa’ya yönelik sürdürdükleri karalama kampanyasının bir unsuru olarak kabul eder.

Talmud’ta İsa ile ilgili en ilginç ifadeler Sanhedrin 43a bölümünde yer alır: "Fısıh arifesinde Yeşu asıldı. İnfaz gerçekleşmeden önce 40 gün boyunca bir haberci yüksek sesle bağırdı: "O

taşlanacaktır, çünkü büyü yapmıştır ve İsrail'i sapkınlığa sürüklemiştir. O'nun lehine bir şey söyleyebilecek olan öne gelsin ve kendisi için yalvarışta bulunsun." Fakat lehine hiçbir şey söylenmediği için, fısh arifesinde asıldı! - Ulla şöyle karşılık verdi: "Sence bu savunulabilir bir kişi miydi? Kendisi Kelâm'da dendiği gibi ne esirgenecek ne de gizlenecek [sahte] bir Mesih değil miydi? Fakat Yeşu ile durum farklıydı, kendisinin kraliyetle bağlantıları vardı ["kraliyet soyundan geliyordu" veya "sözü geçen biriydi" anlamında]

Özellikle Talmud'ta, İsa hakkında bilinenler şu şekilde özetlenebilir:

- ❖ Mısır'da bulundu (*b. Shabbat* 104b; *b. San.* 107b);
- ❖ Annesinin adı Miriam (Meryem) idi (*b. Sha.* 104b; *b. Jag* 4b);
- ❖ Kendisine zina çocuğu yakıştırmaları yapıldı (*M. Yeb* 4, 13; *b. Gemara*, *Yeb* 49b; *b. Yoma* 66d; *b. San.* 106a; *b. Kallah* 51a);
- ❖ Büyü olarak yorumlanan mucizeler yaptı (*b. San.* 43a; 107b; *Sota* 47b; *y. Hag.* II,2);
- ❖ İsrail'i yoldan 'saptırdı' (*b. San.* 107b);
- ❖ Yahudi âlimlere göre 'Sapkın öğretiler' yaydı (*b. San.* 103a);
- ❖ En az beş öğrencisi vardı (*b. San.* 43a);
- ❖ Tanrı olduğunu iddia etti (*Yalkut Shimeoni* 725; *y. Taanit* 65b);
- ❖ İnsanoğlu olduğunu da iddia etti (*y. Taanit* 65b);
- ❖ Pontius Pilatus onu idama gönderdiğinde 33 veya 34 yaşındaydı (*b. San.* 106b);

- ❖ O, Fısıh Bayramının arifesinde [haça] asıldı (*b. San. 67a; b. San. 43a*);
- ❖ Haça gerilerek lanete uğradı (*T. San. 9,7*);
- ❖ Kraliyet soyuna –yani Davut soyuna– yakındı (*b. San. 43a*);
- ❖ Dünyaya tekrar geleceğini ilan etti (*Yalkut Shimeoni 725*)

Görüldüğü gibi elimizde bugün İncil diye bir kitap dahi olmasaydı, sadece İncil dışı dönemin tarihi kaynaklarını kullanarak, İsa'nın temel portresini ve hayatının ana hatlarını tekrar oluşturabilecektik. Bu, İncil'in sunduğu İsa portresinin, ne kadar isabetli olduğunu bir kez daha gözler önüne sermektedir. Yahudi asıllı uzman Joseph Klausner, "İsa'dan Pavlus'a" adlı eserin 260. sayfasında, "Örneğin; Büyük İskender veya Jül Sezar'ın tarihçesini desteklemek için," onlar hakkında İncil'deki gibi kaynaklara sahip olsaydık, bu konudaki bilgilerin güvenilirliğinden hiçbir zaman kuşku duymazdık" diye saptamaktadır.

PHİLO MESELESİ

Buraya kadar aktardığımız sağlam tarihsel kaynaklara rağmen, günümüzde birçok kuşkucu, İsa'nın hiç var olmadığını ispatlamaya çalışmaktadır. Bu kuşkucuların en sıklıkla başvurduğu iddia, İsa ile aynı dönemde yaşamış olan İskenderiyeli Philo'nun İsa ile ilgili olan sessizliği.

Bu iddiaya göre Tacitus ve Plinius gibi, bu yazıda aktardığımız Roma tarihçilerinin, İsa veya Hristiyanlık ile ilgili bahisleri, İsa'dan yaklaşık 50 ila 70 sene sonrasına dayandığı için güvenilir

olmayıp, Josephus'un bazı alıntılarının da, Hristiyanlar tarafından tahrif edildiğini iddia eder. İddialara göre, eğer mucizeler ve binlerin izlediği bir haham veya öğretmen olsaydı, şüphesiz Pilatus'tan da mektuplarında bahseden ve İsa ile aynı dönemde yaşamış olan, Yahudi tarihçi Philo'nun eserlerinde de bir bahis görürdük. Fakat Philo'nun eserlerinde, İsa ile ilgili bir bahis olmadığı için, İsa'nın varlığı şüphe konusudur.

Bu ve benzeri iddiaların birkaç zayıf noktası mevcuttur:

1) Philo bir tarihçi değildir. Kendisi Helen felsefesini Yahudilikle harmanlamayı amaçlayan bir filozoftur. Dolayısıyla, İsa'dan eserlerinde bahsetmemesi aslında hiçbir şey ifade etmez. Hatta bahsetmemesi de doğaldır, diyebiliriz. Çünkü İsa'nın öğretişleri Philo'nun görüşleriyle benzerlik taşııyordu.

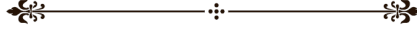
2) Bu tarz iddialar, tamamen sessizliğe dayalı argümanlardır. Kanıt yokluğu, yokluğun kanıtı demek değildir. Herhangi bir arkeolog veya tarihçi bu temel prensibi bilir. Eğer kanıt yokluğundan dolayı, yokluğun kanıtını mutlak bir şekilde iddia ediyorsak; Bu, delille kurulmuş bir argümandan ziyade, sessizliğe dayalı bir spekülasyon ile sonuçlanır.

3) Bu tarz iddiaların kör noktası, İsa'nın varlığına ilişkin hazırladıkları testten kendilerinin de geçememesidir. Bununla ne demek istiyorum? Bu iddiaya göre, 4 Müjde ve Josephus'un alıntıları, İsa'nın varlığına ilişkin delil olarak kabul göremez. Peki, Philo'yu bu testten geçirsek sonuç ne olur? Philo'nun varlığıyla ilgili hangi kanıtlarımız var biliyor musunuz? Evet, belki tahmin

ettiniz; kendi yazılarının dışında Josphehus'ta geçen çok kısa bir bahis. İsa'nın yokluğunu kanıtlamak için kullanılan bu kıstasa göre, Philo'nun varlığından da şüphe etmemiz gerekir. Hatta bir adım daha öteye gidelim. Helenistik felsefeyi Yahudilikle karıştırmak isteyen bir grubun, kendini meşrulaştırmak amacıyla, Philo karakterini yaratıp, daha sonra bunu, Josephus'un yazıtlarına eklemedikleri ne malum?

Görüldüğü gibi, Philo ve benzeri iddiaların sağlam bir tarafı yoktur. Mesih İsa ile ilgili bütün İncil dışı tarihi bahisleri bir araya topladığımızda, Mesih İsa'nın yaşamış, mucizeler işlemiş ve Roma devleti tarafından çarmıhta infaz edilmiş bir öğretmen olması, yine en güçlü tarihi olasılık olarak göze çarpıyor.

İSA: ZEİTGEİST VE MİTOLOJİ

Bir önceki bölümde yer alan tarihi verilere rağmen, başta *Zeitgeist* belgeseli olmak üzere birçok kuşkucu eser, İsa'nın efsanevi bir figür olduğunu iddia etmekten çekinmez. Bu kişilerin en çok başvurduğu iddialardan biri, İsa anlatısının aslında Mısır mitolojisindeki Horus'tan veya Zerdüştlükteki Mitra karakterinden kaynaklandığı iddiasıdır.

Zeitgeist belgeselinin sunduğu iddialara göre, Horus ve/veya Mitra: Bakire İsis'ten doğdu; 25 Aralık'ta doğdu; doğumu doğu yıldızını izleyen 3 bilge kişi tarafından müjdelendi; Tifon'un gazabından kaçmak için Mısır'a götürüldü; on iki havarisi vardı; mucizeler gerçekleştirdi ve suyun üstünde yürüdü; El-Azur'u (Lazar'ı) ölümden diriltti; yaraları mucizelerle tedavi etti; kendisine verilen unvanlar "doğru yol," "gerçek," "aydınlık," "Mesih," "Tanrı Oğlu" ve benzer isimlerdi; haça gerildi ve dirildi...

Zeitgeist gibi eserler ve belgeseller, Mesih İsa'yla ilgili anlatıları yorumlarken, bunların mitolojilerden esinlendiğini ileri sürer. *Zeitgeist* belgeselinin ve kuşkucuların bu tarz iddiaları, ne yazık ki, tarih veya arkeoloji uzmanı olan saygın bilim adamlarının görüşlerine ters düşmekle birlikte, birçok temel hata bulundu-

rur. Bunların ilki; kendi görüşlerini savunmak için, benzer görüşe sahip komplo teorisyenlerinden ve astrologlardan alıntı yapmalarıdır. Durum böyle olunca, iddialar herhangi bir arama motorundan, biraz araştırma zahmetine girecek kişiler tarafından kolayca çürütülecek cinstendir. İkinci temel hata ise, benzerlik kavramını nedensellik kavramıyla karıştırmalarıdır. Yani, iki olgunun bazı benzerlikler sergilemesi, birinin diğerinden kaynaklandığını ille de göstermez. Böyle bir prensiple yola çıkan herhangi bir iddia, mantıksal bir safsatadan başka bir sonuç doğurmaz. Bu tarz argümanları kullanarak, aynı biçimde, tarihsel olarak varlıkları teyit edilmiş firavunların ve imparatorların bile, mitolojik birikimlerin ürünü olduğunu söylemek mümkündür.

Ama lafi fazla uzatmadan, isterseniz bu belgeselde yer alan iddiaları, teker teker ele alalım.

Bakire İsis'ten Doğdu:

Mısır mitolojisine göre İsis'in unvanlarından biri "Büyük Bakire"dir. Buna rağmen, İsis'in bakireliğini Meryem Ana'nın baki-reliğiyle kıyaslamak oldukça gülünçtür. Mitolojiye göre, İsis'in kocası Osiris, diğer tanrılar tarafından parçalanmıştır. İsis, bu parçaları bir araya getirip, Nil Nehri'ne gider ve kocasını tekrar hayata döndürür. Yalnız tek bir sorun vardır. Kocasının erkeklik organını bulamadığı için sihirli bir organ yaratır ve böylece gebe kalır. Bu gebeliğin sonucunda Horus dünyaya gelir. Mitras anlatısında ise, Mitras'ın bir kayanın içinden doğduğunu görürüz; üstelik yetişkin olarak doğar. Bu anlatıların, Mesih İsa'nın baki-

re Meryem'den doğmasıyla bağdaştırılması, oldukça zorlama bir yorum olacaktır.

25 Aralık'ta Doğdu:

İsa'nın, 25 Aralık'ta doğduğuna ilişkin hiçbir kayıt yoktur. 25 Aralık tarihi, 4. yüzyılda anma tarihi olarak, özellikle Batı'da kullanılmaya başlandı. Ortodoks Hristiyanlar İsa'nın doğuşunu, 6 Ocak'ta kutlamaktadır. İncil metnini incelediğimizde, bazı tezlere göre, İsa'nın doğum mevsiminin kışa değil, sonbahara denk geldiği anlaşılır. Bununla ilgili detayları, İsa'nın doğumunu ele alacağımız bölümde okuyabilirsiniz.

Doğduğunda 3 Bilge Kişi Tarafından Ziyaret Edildi:

Mitolojik kaynaklara göre, Horus'u doğumunda hiç kimse ziyaret etmedi, fakat babası Osiris'in doğumunda 3 yıldız gözüksü. Bunu İncil'de bahsi geçen yıldızbilimcilerle ilişkilendirmek, yine zorlama bir yorum olarak göze çarpıyor. Kaldı ki, İncil, yıldız bilimcilerin sayısından bahsetmez. Ayrıca, Mitras için böyle bir kayıt yoktur. Bir avuç çoban, Mitras'ın doğuşunda, içinde oluştığı kayadan ayrılmasına yardımcı oluyorlar.

Tifon Gazabından Kaçmak İçin Mısır'a Götürüldü:

Mitolojik kaynaklara göre, aslında Horus, çocukken Tifon'un gazabından kaçmak için, bir müddet Mısır'dan uzaklaştırıldı. İsa ve ailesi ise, Hirodes'in gazabından kaçmak için, 2 yıl Mısır'da kaldı. Fark ettiyseniz, burada taban tabana zıt bir durum söz konusudur.

12 Havarisi Vardı:

Horus'un 4'ü yarı-tanrı, 16'sı insan olmak üzere, 20 öğrencisi vardı. Ayrıca, onun yanında savaşmak üzere, sayısızca demircisi mevcuttu. Bunu 12 havari ile ilintilemek, kanaatimce bir yanıltmadır. Mitras'ın öyküsünde ise havariler yoktur. Mitras'ı tasvir eden tek bir kabartmada, kendisi 12 burç ile birlikte gösterilmektedir. Ama bu tasviri havarilerle özdeşleştirmek, yine geniş bir hayal gücü gerektirir.

Mucizeler Yarattı; Suyun Üstünde Yürüdü;

Yaralılara Şifa verdi:

Horus'un su üstünde yürüdüğüne dair hiçbir bahis bulunmamaktadır. Bu iddiayı, belki bir nebze olsun tetikleyen, Balık tanrısı Oannes, sabahları sudan çıkıp, akşamları dönmesi ile ilgili efsanedir. Ne var ki bunun dışında, herhangi bir tanrının su üstünde yürüdüğüne dair hiçbir kayıt yoktur. Horus'un mucizevi bir şekilde şifa verdiği iddiası doğrudur, ancak şifalar hayat-tayken değil, ölümünden sonra gerçekleşir. Buna göre, Eski Mısır rahipleri hastaları iyileştirmek için, Horus'un ruhunu çağırıp, hasta olanın içinde konut kurması için dua ederlermiş.

Bunların İsa'ya atfedilen mucizelerle uzaktan yakından alakası yoktur; kaldı ki İsa, önceden okuduğumuz gibi, Roma dönemi belgelerinde bile varlığı tarihsel olarak kanıtlanmış bir insandır; bir mit değildir.

El-Azur'u Diriltti:

Horus hiç kimseyi diriltmedi. Hiçbir eski Mısır belgesinde bununla ilgili herhangi bir kayıt yoktur. Buna benzer tek anlatı, Horus'un babası Osirisin erkeklik organından yoksun bir şekilde İsis tarafından diriltiltiğine dair anlatıdır. Buna dayanarak Mesih İsa'nın dirilişiyile bir paralellik görmek yine çok hayal gücü gerektirmektedir.

Kendisine, "Doğru Yol", "Gerçek", "Aydınlık", "Mesih" "Tanrı Oğlu" vb. isimlerin verildiği iddiası:

Horus'a böyle isimler verilmemiştir. Babası Osiris'in benzer isimleri vardır. Mesela "Her şeyin Efendisi", "Yeraltının Rabbi", "Sonsuzluğun Efendisi", "Ölülerin Efendisi", "Büyük Koç", "Büyük Kelam", "Ruhların Başı" vb. Ama bunların hiçbirinin, tümüyle Yahudilikte bulunan "Tanrı Oğlu," "İnsanoğlu" ve "Mesih" gibi unvanlarla alakası veya bağı yoktur.

Haça Gerildi ve Tekrar Dirildi:

Horus'un öyküsü M.Ö. 3000 senesine dayanmaktadır. O tarihte çarmıh veya haç diye bir işkence aleti yoktu. Haç, Büyük İskender'in döneminde icat edilen ve ağırlıklı olarak Roma döneminde kullanılan bir infaz aletiydi. Horus asla dirilmemiştir, babası Osiris dirilmiştir; O da önceden bahsettiğimiz gibi, erkeklik organından yoksun bir şekilde. Mitras ise, okuduğumuz kadarıyla hiç ölmüyor, dünyevi görevi bittiğinde, at arabasıyla gökyüzüne dönüyor.

Sonuç olarak, Horus, Mitra ve Mesih İsa arasında bağlantı kurmak, ileri derecede bir hayal gücü gerektirmektedir. Kaldı ki, hem Horus hem Mitra mitolojik ilahlardır; Mesih ise, Roma kayıtlarında yer alan tarihi bir şahıstır. Buradan çıkaracağımız ders: “İnsan okuduğu veya izlediği her iddiayı araştırmadan kabul etmemelidir” ilkesidir.

İSA'NIN DOĞUMUNA İLİŞKİN TARİHSEL VE ARKEOLOJİK BİLGİLER

MESİH İSA NE ZAMAN DOĞDU?

Her sene 24 Aralık akşamı, İsa'nın doğuşunu kutlamak için kiliseler dolup taşar, milyonlarca Hristiyan ilahi söyleyip, dualar okur. Fakat tarihi verilere baktığımız zaman, İsa'nın 25 Aralık'ta doğduğuna ilişkin hiçbir kanıt yoktur. İncil, Mesih İsa'nın doğduğu tarihe ilişkin hiçbir bilgi vermez. Peki, o zaman neden 25 Aralık seçilmiştir? İsa'nın doğduğu tarihi tespit etmek mümkün müdür?

Noel Bayramı'nın geleneksel tarihi olan 25 Aralık, 4. yüzyılda sabitleşmiştir. 4. yüzyılda Roma imparatorluğu paganizmden Hristiyanlığa bir geçiş süreci yaşamaktadır. Bu geçiş süreci içerisinde, birçok pagan bayram iptal edilir; bazıları ise Hristiyan bir bayramın takvime dâhil edilmesiyle bastırılır. Bu doğrultuda birçok uzmana göre, 23 Aralık "Sol Invictus" yani, güneşin bayramı olarak bilinen bir pagan bayramın yerini Noel diye bildiğimiz bayram alır ve tarih 25 Aralığa kaydırılır. Burada yanlış anlamalara yer vermemek için şunu ifade edelim: İsa'nın doğuşunun kutlanması pagan bir unsur değildir. Dolayısıyla, Noel ibadetlerine pagan diyemeyiz. Burada gördüğümüz asıl şey, büyük

ihhtimalle paganizmi bastırmak amacıyla, bir Hristiyan bayramının, bir pagan bayramının yerine dayatılmasıdır. Böylece bu kutlama Hristiyan takviminde yerini bulmuş. Bu gelenek Batı takvimini bu şekilde etkilemiştir. Doğu Hristiyanları ise Jülyen takviminin etkisinde kalarak, Noel'i 6 Ocak'ta kutlamaktadır.

Peki, acaba İsa'nın ne zaman doğduğunu saptamak mümkün müdür? Aslında İncil'in bize sunduğu bazı ipuçlar göre, Mesih İsa'nın doğum tarihiyle ilgili bir tez ortaya atılabilir. İncil'in bize sunduğu ipuçlarını dikkatlice inceleyecek olursak, bazı sonuçlara varmak mümkündür. Konuyla ilgili temel bilgiler Luka'dan geliyor: "Yahudiye Kralı Hirodes zamanında, Aviya bölüğünden Zekeriya adında bir kâhin vardı (...) Zekeriya, hizmet sırasının kendi bölüğünde olduğu bir gün, Tanrı'nın önünde kâhinlik görevini yerine getiriyordu (...) Bu sırada, Rab'bin bir meleği buhur sunağının sağında durup Zekeriya'ya göründü. Zekeriya onu görünce şaşırđı, korkuya kapıldı. Melek, "Korkma, Zekeriya" dedi, "Duan kabul edildi. Karın Elizabet sana bir oğul doğuracak, adını Yahya koyacaksın. (...) Görev süresi bitince, Zekeriya evine döndü. Bir süre sonra karısı Elizabet gebe kaldı ve beş ay evine kapandı. (...) Elizabet'in hamileliğinin altıncı ayında Tanrı, Melek Cebrail'i Celile'de bulunan Nasıra adlı kente, Davut'un soyundan Yusuf adındaki adamla nişanlı kıza gönderdi. Kızın adı Meryem'di." (Luka 1:5,12-13, 23-24)

Kâhin Zekeriya Aviya bölüğünden geliyordu, yani 8. bölük (bkz. 1.Tarihler 24:7-19). Kâhinlik yılı Nisan ayı ile başlıyordu. 8 hafta sonra 8. bölük görev alırdı. Yani bu, Haziran ayı demektir.

Böylece, İncil'den anladığımız kadarıyla, Meryem Ana'nın kuzeni Elizabet, Haziran veya Temmuz aylarında gebe kalmış olabilir. Elizabet 6 aylık hamileyken, bu sefer Meryem gebe kalmış. Normal bir gebeliğin 40 haftasını bu tarihe ekleyecek olursak, Mesih İsa'nın İbranilerin "Tişri" ayında, yani takvimimizin Ekim ayının başlarında doğmuş olabileceği düşünülmektedir.

Böyle bir tarihi destekleyen, bazı olası teyitler de göze çarpar:

(1) Çobanların koyunları gütmesi, Aralık soğuklarında güç olurdu, fakat sonbahar mevsiminin ortasında son derece normaldir.

(2) Yuhanna 1:14'de, Yuhanna tarafından kullanılan mecaz ilginç bir ipucu verir. "Söz, insan olup aramızda yaşadı" ayetinin asıl Grekçe orijinalinde: "Söz, insan olup aramızda "çardak kurdu" diyor (Gr. "ἐσκήνωσεν"). Acaba burada Yahudilerin "çardak bayramı" ile ilgili bir çağrışım söz konusu mudur? Bu bayram Eylül sonu, Ekim başı kutlanırdı.

Bütün bunlara rağmen bunun sadece bir tez olduğunu unutmamak lazım. İşin aslı şudur: Mesih İsa'nın takvimin hangi gününde doğduğuna dair bilimsel bir verimiz yoktur. Neticede önemli de değildir. Çünkü bir Hristiyan için her gün Mesih'in doğumu, yaşamı ve yaşam veren ölümünü kutlamak için uygundur.

İSA BİR AHIRDA MI DOĞDU?

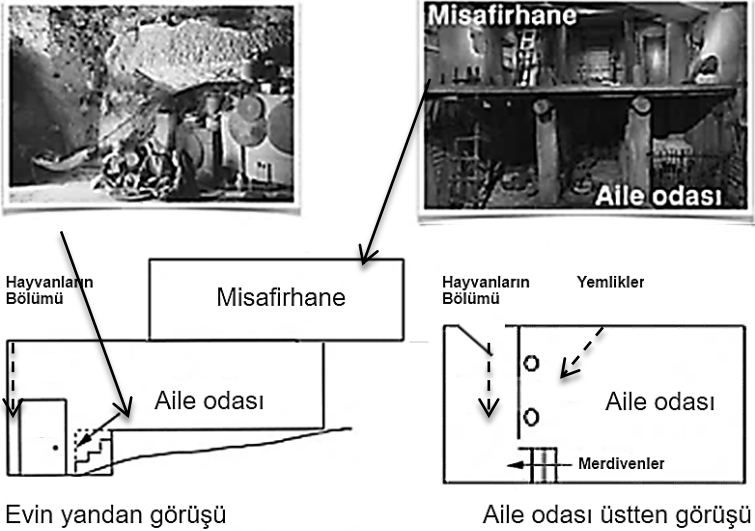
Geleneksel Noel ilahilerinin birinde, İsa'nın doğumuyla ilgili şöyle söylenir: "Handa ona yoktu yer, Yer ver kalbinde ona." Geleneksel olarak Hristiyan âleminde İsa'nın Beytlehem hanlarında yer olmadığı için bir ahırda doğduğu anlatılır. Fakat bu ahır, günümüzün anlayışıyla bağımsız bir bina veya bölüm olarak algılamak yanlış olur. Kutsal Kitap acaba handan veya ahırdan bahsederken neyi kastediyor olabilir? İsa tam olarak nasıl ve nerede doğmuştur? Bu sorunun cevabını almak için, yine Luka'dan başlayabiliriz:

"Böylece Yusuf da, Davut'un soyundan ve torunlarından olduğu için, Celile'nin Nasıra Kenti'nden Yahudiye bölgesine, Davut'un kenti Beytlehem'e gitti. Orada, hamile olan nişanlısı Meryem'le birlikte yazılacaktı. Onlar oradayken, Meryem'in doğurma vakti geldi ve ilk oğlunu doğurdu. Onu kundağa sarıp bir yemliğe yatırdı. Çünkü handa[a] yer yoktu" (Luka 2:4-7).

Türkçe İncil'de, dipnotta "han" sözcüğünün bir ikinci olası tercümesi verilmektedir: "konuk odası". Burada kullanılan orijinal kelimenin anlamı (κατάλυμα, *kataluma*), 'konuk odası' veya 'misafirhane'dir. Nitekim aynı kelime, Luka 22:11'de İsa'nın öğrencileriyle son akşam yemeğini kutladığı oda için kullanılmaktadır: "İsa onlara, "Bakın" dedi, "Kente girdiğinizde, karşınıza su testisi taşıyan bir adam çıkacak. Adamı, gideceği eve kadar izleyin ve evin sahibine şöyle deyin: 'Öğretmen, öğrencilerimle birlikte Fısıh yemeğini yiyeceğim konuk odası (κατάλυμα)

nerede?" diye soruyor" (İncil, Luka 22:11). Han için kullanılan asıl Grekçe kelime Luka 10:34'deki İyi Samiriyeli benzetmesinde kullanılan kelimedir; yani πανδοχειον (*pandocheion*).

1. yüzyıl Filistin köylü evleri iki katlı olup, 3 bölümden oluşurdu: (1) Üst kattaki misafir odası (κατάλυμα); (2) zemin katındaki aile odası; ve (3) ev girişinde hayvanların barındığı bölüm. Aile odasının evin girişine bakan tarafında (bkz. alttaki resim), hayvanlar için yere oyulmuş yemlikler bulunurdu. Yani düz bir okumayla İncil'den anladığımız kadarıyla, büyük ihtimalle Yusuf ve Meryem Beytlehem kentinde bir akrabanın evinde konaklanmış, fakat misafir odası dolu olduğundan dolayı evin aile odasında bir müddet kalmışlardır. Bu odadaki yere oyulmuş yemliklerden bir tanesini İsa'nın beşiği olarak kullanmış olabilirler.

Beytlehem kenti bir yamaçta inşa edildiğinden dolayı, büyük ihtimalle, İsa'nın doğduğu ev, günümüzde Kapadokya gibi yerlerde benzerlerini gördüğümüz, taşa oyulmuş bir mağara eviydi. Nitekim Kilise babalarının tanıklığı bunu doğrular nitelikte. M.S. 160 senelerinde Trifo ile yaptığı yazışmada, Filistin doğumlu olan Grek asıllı Kilise babası Şehit Justin, şu bilgileri aktarır: "Çocuk Beytlehem'de doğduğunda, Yusuf kalacak bir yer bulamadığı için... bir mağaraya sığındı." (*Dia. Try.* LXX ve LXXVIII)

İSA'YI ZİYARET EDEN YILDIZBİLİMCİLER KİMDİ?

"İsa'nın Kral Hirodes devrinde, Yahudiye'nin Beytlehem Kenti'nde doğmasından sonra, bazı yıldızbilimciler doğudan Yeruşalim'e gelip şöyle dediler: "Yahudiler'in Kralı olarak doğan çocuk nerede? Doğuda O'nun yıldızını gördük ve O'na tapınmaya geldik" (İncil, Matta 2:1-2).

İncil metni doğudan gelen münecimler veya yıldızbilimcilerden bahseder. Çoğu kişi İsrail'in doğusunu Pers veya Babil toprakları olarak algılar (günümüzün Irak ve İrani). Ama antik dünyada ve İsrail'in dünya görüşünde Pers ve Babil coğrafi olarak İsrail'in doğusu değil kuzeyi olarak algılanmaktaydı. Çünkü bu topraklara giden yol kuzeyden başlardı! Örneğin, Yeremya 50:2-3'de, Pers imparatorluğundan "Kuzey'den gelen bir güç" olarak bahsedilir. Antik İsrail'in coğrafi bakış açısından, kuzey ile Pers ve Babil toprakları, güney ile Mısır, batı ile Akdeniz dünyası, doğu ile Şeria Irmağının doğusundan Arabistan yarımadasına uzanan ticari yol kastedilirdi! Yani, münecimlerin Arap kökenli olması

olasıdır. Bu veriyi doğrulayan ipuçları, müneccimlerin İsa'ya sunduğu hediyelerde gözükmemektedir: Altın, mür ve buhur.

Kutsal Kitap metnine göre (bkz. 1. Krallar 9:28, 10:2, Eyüp 28:16), altın üreten merkezler sırasıyla, Arabistan (Kuzey Bölge), Saba (Yemen) ve Opfir'dir (Arabistan'ın doğu bölgesi). İsa'nın döneminde mür ve buhur ise, sadece Arap yarımadasının güneyinde (Yemen'de) bulunan ağaçlardan elde edilebilirdi. Filistin'de doğmuş olan Kilise Babası Şehit Justin, M.S. 160 senelerinde Trifo adında Yahudi biriyle yazışırken, şu ifadeleri kullanır: "Arabistan'dan gelen yıldızbilimciler çocuğa secde ettiler ve sonrasında kendisine mür, buhur ve altın sundular" (*Dia.Tri. LXX ve LXXVIII*).

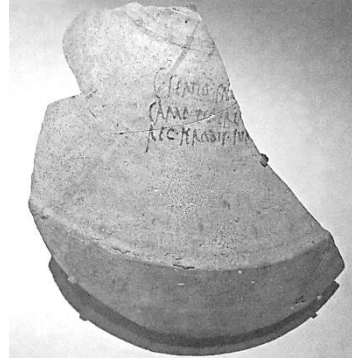
Justin'in Matta'da geçen "doğu" ifadesini böyle yorumlaması, Yahudiler tarafından doğunun Arabistan olarak algılandığına dair bir başka göstergedir. Klement ve Tertullian gibi başka önemli Kilise babaları da, bu görüşü tasdik eder.

Arabistan teşhisini doğrulayan bir başka önemli detay, yıldızbilimcilerin yıldızlara olan ilgisidir. Gerek kuzey Arabistan'da bulunan Nebatilerin gerekse Arap yarımadasında yaşayan bedevilerin, burçlara bağlı bir inanç sistemleri vardı. Dolayısıyla, yıldızları gözlemlemek dünya görüşlerinin temel unsurunu oluşturuyordu. Son olarak Yeşaya 60. bölümünde, Kral Mesih'in gelişini müjdelenirken, gene Arap yarımadasından gelecek olan ziyaretçilerden söz edilmektedir: "Deve sürüleri, Midyan'ın ve Efa'nın deve yavruları "Senin" topraklarını dolduracak. Bütün

Saba halkı geliyor, altın ve gnnk getiriyor, RAB'bin erdemlerini ilan ediyorlar" (Yeşaya 60:6).

HİRODES'İN ŞARAP SRAHİSİ

1996 senesinde arkeolog Ehud Netzer tarafından eski İsrail kenti olan Masa'da yapılan kazılarda, 2.000 senelik bir şarap testisi keşfedilir. Testi M.Ö. 19 senesine aittir, ama testiye özel kılan detay üstündeki yazıttır; "Hirodes, Yahudiye kralı." Testiden anlaşıldığı kadarıyla, Hirodes zevklerine bir hayli düşknmş, çünkü testide İtalya'dan getirilen ithal şarap izlerine rastlanmıştır.

Hirodes'e ait şarap sûrahisi

İsa'nın hayatı sırasında birkaç kez Hirodes'ten bahsedilir. Burada bahsi geçen Hirodes, İncil'de bebek İsa'yı ziyaret etmeye gelen mneccimlerle görüşen Hirodes'tir. Kendisi, mneccimler aracılığıyla, Eski Ahit'te geçen "Mesih" yani, "Yahudilerin Kralı'nın" doğduğunu duyar ve ona armağanlar getirmek istediğini söyler. Fakat asıl amacı kendi krallığına bir tehdit olarak gördüğü İsa'yı öldürmektir. Mneccimler İsa'yı bulur ve ona armağanlarını sunduktan sonra bir meleğin uyarısıyla başka bir yoldan memleketlerine dönerler. Bu haberi işiten Hirodes çıldırır ve 2 yaşın altındaki bütün erkek çocukların öldürülmesini buyu-

Yusuf, Meryem ve İsa, katliam başlamadan Mısır'a kaçarlar ve böylece Hirodes'in gazabından kurtulurlar.

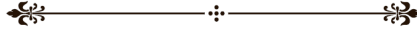
Hirodes'in bu katliamı İncil dışında kaynaklarda yer almasa da, buna benzer bir olayın kaydına tarihte rastlamak mümkündür. Mesela, dönemin tarihçileri Hirodes'in kendi eşini ve iki çocuğunu öldürttüğünü; birçok hahamı da hırsını tatmin etmek için kılıçtan geçirttiğini yazar. Ama en ilginç kayıt, Roma tarihçisi Macrobius adında bir tarihçiden gelir:

“İmparator Avgustus, Yahudiye kralı Hirodes'in başta kendi öz oğlu olmak üzere, Suriye bölgesinde 2 yaş altındaki bütün erkek çocukları öldürülmesini buyurduğunu duyduğunda, 'Hirodes'in oğlu olmaktansa onun domuzu olurum' dedi” (*Saturnalia* II. iv, 11).

Bazıları Macrobius'un bu kaydını İncil'de bahsedilen olaylarla bağdaştırmaya çalışsa da, buradaki bahsi geçen bölge Yahudiye/Celile değil Suriye'dir. Fakat bazı tarihçilere göre, Macrobius o yörenin vatandaşı olmadığı için bölgeleri karıştırmış olabilir. Her halükarda, dikkatimizi çeken şey, tarih kayıtlarında, İncil'de bahsi geçen olaylara benzer birçok detayın olmasıdır.

Tarihçi Josephus'a göre; Hirodes bir ay tutulmasından sonra yaşamını yitirmiştir. Bu tarih büyük olasılıkla M.Ö. 4 senesidir. Hirodes hayatı boyunca paranoyak olmuş ve kronik bir böbrek hastalığından ötürü büyük acılar çekmiştir. Öldükten sonra, kaybetmek istemediği krallığı, 4 oğlu arasında bölündü.

İSA'NIN HİZMET HAYATINA İLİŞKİN TARİHSEL VE ARKEOLOJİK BİLGİLER

BİRİNCİ YÜZYIL CELİLE TEKNESİ

“Çevresinde büyük bir kalabalık toplandı. Bu yüzden İsa tekneye binip oturdu. Bütün kalabalık kıyıda duruyordu. İsa onlara benzetmelerle birçok şey anlattı” (Matta 13:2-3).

İncil’de balıkçı olan havarilerin ve Taberiye gölü çevresinde hizmet eden İsa’nın, en fazla kullandığı ulaşım metodu tekneydi. İsa’nın fırtınayı yatıştırması veya balık yakalama mucizesi gibi birçok mucize ve olay bu tarz bir teknede gerçekleşmiştir. İncil’de bu tek-

Birinci Yüzyıl Celile Teknesi

nenin bahsi 50 defanın üzerinde geçmektedir. Popüler kültürde “İsa Teknesi” olarak da bilinen Celile Teknesi, 1986’da İsrail Taberiye gölünün kuzeybatısında ortaya çıkmıştır. MS. 1.yüzyıla ait olduğu düşünülen bu tekne kalıntısı, 8.27 metre uzunluğunda, 2.3 metre genişliğinde ve 1.3 metre yüksekliğindedir. 1986

senesinde yaşanan kuraklık, gölün su seviyesinin düşmesine neden olunca, tekne kalıntısı iki amatör arkeolog ve balıkçı olan Moşe ve Yuval Lufan kardeşler tarafından keşfedilmiştir. Sonrasında, 12 gün süren bir profesyonel kazıyla tekne kurtarılmış ve 7 yıl boyunca bir kimyasal solüsyona batırıldıktan sonra İsrail'deki Yigal Allon müzesinde sergiye açılmıştır.

Bu keşiften önce bu tarz teknelerden bildiğimiz tek şey, 2. ve 3. yüzyıl mozaik resimleriydi. Elbette bu, İsa'nın bizzat kullandığı tekne olmasa da; Petrus, Andrea veya Yuhanna gibi havarilerin ticari amaçla kullandıkları tekneyle aynı tarzdadır ve İncil'de geçen olaylara görsel bir bağlam sunmaktadır.

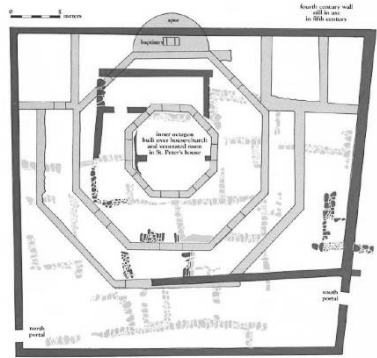
KEFERNAHUM SİNAGOGU ve "PETRUS EVİ"

Kefernahum, İncil'de adı geçen çok önemli bir kenttir. Petrus ve Andreas burada doğmuş ve büyümüşlerdir. İsa, Petrus'un evini ziyaret edip, orada Petrus'un kaynanasını iyileştirmiştir (Matta 18:4). Yine aynı evde bir gün "O kadar çok insan toplandı ki, artık kapının önünde bile duracak yer kalmamıştı. İsa onlara Tanrı sözünü anlatıyordu. Bu arada O'na, dört kişinin taşıdığı felçli bir adamı getirdiler. Kalabalıktan O'na yaklaşamadıkları için, bulunduğu yerin üzerindeki damı delip açarak, felçliyi üstünde yattığı şilteyle birlikte aşağı indirdiler. İsa onların imanını görünce felçliye, "Oğlum, günahların bağışlandı" dedi" (Markos 2:2-5).

İsa, Kefernahum sinagogunda cine tutsak olan birini iyileştirmiştir ve buradaki mucizesinden ötürü özellikle Celile'de ün

salmıştır. Petrus, kâtibi Markos aracılığıyla olayı şöyle aktarır: “Şabat Günü İsa havraya gidip öğretmeye başladı. Halk O’nun öğretiğine şaşır kaldı. Çünkü onlara din bilgileri gibi değil, yetkili biri gibi öğretiyordu. Tam o sırada havrada bulunan ve kötü ruha tutulmuş bir adam, “Ey Nasıralı İsa, bizden ne istiyorsun?” diye bağırdı. “Bizi mahvetmeye mi geldin? Senin kim olduğunu biliyorum, Tanrı’nın Kutsalı’sın sen!” İsa, “Sus, çık adamdan!” diyerek kötü ruhu azarladı. Kötü ruh adamı sarstı ve büyük bir çığlık atarak içinden çıktı. Herkes şaşır kaldı. Birbirlerine, “Bu nasıl şey?” diye sormaya başladılar. “Yepyeni bir öğreti! Kötü ruhlara bile yetkiyle buyruk veriyor, onlar da sözünü dinliyor.” Böylece İsa’yla ilgili haber, Celile bölgesinin her yerine hızla yayıldı” (Markos 1:21-28).

Günümüze ulaşan sinagog 4. Yüzyıldandır, fakat bu binanın temelleri, bunun öncesinde aynı yerde, 1. yüzyıla ait sinagogun temelleridir. Sinagogun yakınında ilginç bir ev bulunmaktadır. 4. yüzyılda bu evin üzerinde bir kilise inşaat edilir. Çünkü rivayetlere göre, burası Petrus’un evidir. Peki, arkeoloji

Petrus Evi

bize ne göstermektedir? Evin yapısı 1. yüzyıla dayanmaktadır. İsa’nın ölümünden sonra, yani 1. yüzyılın ikinci yarısında, evin işlevi tümüyle değişmektedir. Evin ana odası tamamen, yerden tavana sivanır; bu, o dönemin evlerinde çok nadir rastlanan bir husustur. Aynı zamanda, daha önce bulunan pişirme kapları ve kâseler yerine, ev depolama kavanozları ve yağ lambalarıyla

doldurulur. Bu tür radikal değişiklikler evin artık konut olarak değil de, özellikle toplantılar için kullanıldığını göstermektedir. Uzmanların bu verilerden çıkardıkları sonuç; evin 1. yüzyılda bir Yahudi tarikatı tarafından kullanılmış olmasıdır.

Bu anlayış tam Hristiyanlığın çıkış noktası ile (yani Yahudi bir tarikat olarak algılanmasıyla) örtüşmektedir. Bu ev, Petrus'un evi olmasa bile, erken dönem Hristiyanların Celile'de toplandığına dair bir kanıt oluşturabilir.

İSA VE BENZETMELERİ

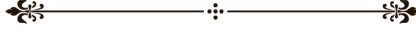
İsa'nın döneminde birçok din bilgini, şeriata dayalı teorik ve kuralcı öğretiler sunarken, İsa gündelik hayatın objelerini ve örneklerini kullanarak, temel ahlaki prensipler paylaşırdı. Bu öğretilerin amacı, Tanrı'nın lütüfkârlığını anlatmak ve Tanrı'nın egemenliğine girebilmeleri için dinleyenleri samimi bir tövbe ve imana davet etmektir. Bazı benzetmelerin amacı ise, Tanrı lüt-funu reddetmenin getireceği korkunç sonuçları vurgulamaktır.

Çoğumuz İncil'in Matta 25. bölümünde bahsi geçen *Talant* benzetmesini duymuşuzdur. Bir efendi yolculuğa çıkar, 3 kölesine emanet *talantlar* bırakır ve çoğaltmalarını ister. İlk köleye 1, ikinci köleye 2, üçüncü köleye ise 5 *talant* verilir. Efendi döndüğünde ise, *talantların* hesabını sorar. 2 ve 5 *talantı* emanet alan köleler bunları iki misline çıkarmıştır. Tek *talantı* emanet alan ilk köle ise bunu gömmüştür. Efendi bu köleyi azarlar ve elindeki *talantı* alıp 5 *talantı* emanet ettiği köleye devreder.

Talant bir ağırlık birimidir ve İsa'nın döneminde 1 Roma *talanti* yaklaşık 37 kilo gümüşe denk geliyordu. Bu, İsa'nın yaşadığı dönemde yaklaşık 18 senelik ortalama bir maaş demektir. Neticede, her üç köleye de çok değerli emanetler bırakılmıştı.

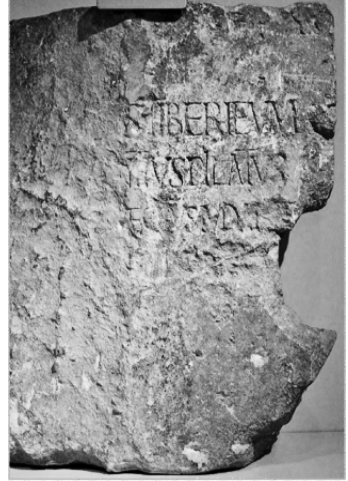
Bu benzetme, havarilerin İsrail ve son günler hakkında İsa'ya soru yönelttikleri sırada anlatılmaktadır. *Talant* benzetmesi İsrail'e yönelik bir yargı benzetmesidir. Tanrı'nın insanlara bıraktığı ve kendisinin en değerli saydığı paha biçilemez emanet hangisiydi? Elbette kendi Kelamı. Fakat İsrail, ilk hizmetçinin yaptığı gibi Tanrı kelamını saklayıp yaymadı (çoğaltmadı). Daha sonra ise, Tanrı'nın beden almış Kelamı Mesih İsa'nın suretinde geldiğinde, O'nu reddettiler. *Talant*, bu yaramaz kölenin elinden alındı ve diğer iki köleye verildi. Bu köleler yabancı ulusları simgeliyor. İsa Mesih, İsrail ulusunun sadakatsizliğinden dolayı yargılanacağını ve Tanrı lütfunun diğer uluslara emanet edileceğini açıklamaktaydı. İncil'de "Talant Benzetmesi", "On Kız" ve "Bağ Sahibi" ile ilgili olan benzetmelerin temel mesajı budur. Benzetmelerden anlayabildiğimiz kadarıyla, İsa Mesih hem Tanrı lütfunu ilan etmiş hem de O'nu reddeden İbranalılara, yargı uyarısında bulunmuştur.

İSA'NIN ÖLÜMÜNE İLİŞKİN TARİHSEL VE ARKEOLOJİK BİLGİLER

PİLATUS YAZITI

Günümüzde İncil'in tarihselliği sürekli sorgulanmaktadır. Geçen yüzyıl boyunca Orta Doğu'da yapılan kazılarda, İncil'in tarihsel verilerini teyit eden birçok keşif yapılmıştır ve bu bulgular küçümsenemez niteliktedir. Bunlardan biri Pilatus yazıtıdır. 1961 yılında İtalyan arkeolog Antonio Frova, Sezeriye tiyatrosuna giden merdivenlere konulan bir yazıt parçasını keşfetti. Yazıt, Latince "Pontius Pilatus, Yahudiye Valisi, Sezeriye halkının adına Tiberius'un onuruna bir tapınak adamıştır" diye yazmaktadır. Tiberius M.S. 14-37 yılları arasında hükümdarlık yaptı. Bu, Pilatus'un M.S. 26-36 yılları arasında vali olarak görev yaptığını kaydeden İncil'in kronolojisine tam olarak uymaktadır.

HAÇA GERİLEN ADAM

Kiliseleri gezdiğinizde, büyük ihtimalle İsa'nın haça gerilmiş ikonası, heykeli veya resmi dikkatinizi çekmiştir. Hristiyan sanatının bu tasvirleri ilk kilise binalarının oluşumuyla, yani 3. yüzyılın sonu, 4. yüzyılın başlarından itibaren ortaya çıkmaya başlamıştır. Fakat acaba, İsa gerçekten ayaklarından ve avuçlarından mı çivilenmiştir? Sonuçta 300 sene sonra çıkan bu resimler birer tahmin ve varsayımdan ibaretti.

1968'de Kudüs'teki bir mezarda otuz beş ölüden geriye kalanlar keşfedildi. Ama bu bulguyu arkeologlar için ilginç kılan detay, cesetlerden birinin İsa'nın çarmıha gerilişine benzer şekilde çarmıhta öldürülmüş olmasıydı. Bu keşif sayesinde artık Romalıların çarmıh cezasını tam olarak nasıl uyguladıklarını da fiziksel bir örnekle öğrenmiş olduk.

Ölünün yanında bulunan levhadaki isim "Yohan Ben Ha'galgol" idi. Kemik uzmanlarınca yapılan incelemeler sayesinde, adamın yaşının yirmi sekiz, boyunun bir metre altmış beş santim olduğu ve bedeninde bazı deformasyon izleri (çökmüş sağ damak) taşıdığı saptandı. Sonradan gelişen Hristiyan sanatında gördüğümüzün aksine, bu adamın ayakları ön tarafından değil aşil tendonlarından çarmıhın yanlarına dönük ve aynı şekilde avuçlarından değil bileklerinden 18 santimlik çiviler ile çakılmıştı. Çarmıh işkencesinde, mahkûmun nefes alabilmesi için bedenini aşağı ve yukarı hareket ettirmesi gerekirdi. Bunun için delinmiş ayaklarına yüklenip vücudunun ağırlığını kollarından yukarı doğru çekerdi. Eninde sonunda, mahkûm kendisini yukarı çekmek için gücünü yitirdiğinde, nefes darlığından ölürdü. Yo-

han'ın kolları bu zorlu çabanın izlerini taşıyordu. Yuhanna Müjdesi, cellatların ölümü hızlandırmak için mahkûmların bacaklarını kırdıklarını kaydeder (Yuh. 19:31-33). Yohan'ın bacaklarının aynı şekilde bir darbe sonucu dizlerin altından kırıldığı da saptandı. *Kumran El Yazmaları'ndan* bildiğimiz kadarıyla, çarmıh cezası Roma tarafından yalnızca kölelere veya yerleşik düzeni tehdit edenlere uygulanırdı. Bu gerçek ışığında, İsa'ya karşı düzenlenen infaz için neden çarmıhın seçildiği net olarak anlaşılmaktadır.

KAYAFA KEMİK KUTUSU

İncil'de Kayafa, İsa'nın yargılanmasında başrol oynayan dönemin Yahudi baş kâhinidir. Kendisi İsa'yı sorguya çektikten sonra Roma devlet yetkililerine teslim eder ve idam edilmesini talep eder.

Kasım 1990'da Kudüs'te yapılan bir inşaat sırasında, antik bir mezar mağara bulunur ve içinden 12 kemik kutusu çıkarılır. Bu kemik kutuları M.S. 20 ile 70 senelerinde kullanılan kutu türlerindedir. 1. yüzyılda ölünün cesedi mağarada 1 sene kaldıktan sonra, kemikler toplanıp bu tarz kutulara yerleştirilirdi; böylece başka bedenler için mezarlarda yer açılmış olurdu. Ortaya çıkan 12 kutudan ikisi "Kayafa" ismini taşıyordu. Desenli olan kutunun üstünde, iki farklı yerde kazılmış "Kafaya oğlu Yusuf" ifadesi yer almaktadır. Kutunun içinden iki bebek, bir yetişkin kadın

ve 60 yaşında ölen bir adamın kemiklerine rastlanır. Arkeologlar hemen kendilerine sorar: Acaba bu kutudaki "Kayafa" İsa'yı yargılayan Kayafa olabilir mi? Bizim için bu soruyu cevaplayan 1. yüzyıl tarihçisi Josephus'tur. Josephus'a göre: "Kayafa adıyla da tanınan Yusuf dönemin baş kâhiniydi" (Ant. XVIII, ix, 5). Yani, dönemin baş kâhini Yusuf babasının adı olan "Kayafa" ismini de kullanmaktaydı.

Ama Kayafa ailesiyle ilgili keşifler bununla bitmedi. 2011'de yeni bir kemik kutusu ortaya çıkartıldı. Üstündeki yazıt şöyle yazıyor: "Maazyâ kâhini Beyt-İmri'li Kayafa oğlu, Yeşua'nın kızı Miriam." Maazyâ unvanı 1. Tarihler 24:18'de geçen bir unvandır. Yeşua, İncil'de adı geçen baş kâhin Kayafa'nın kardeşi, Miriam ise yeğeni oluyor. Böylece 1. yüzyıl Yahudi toplumunda önemli rol oynayan bu aile hakkında çok ilginç ve İncil'deki anlatıları teyit eden bilgilere bir kez daha ulaşılmış olduk.

"YUSUF OĞLU YAKUP, İSA'NIN KARDEŞİ" KEMİK KUTUSU

2002 senesinde arkeoloji dünyasını sarsan bir eser ortaya çıktı. Bir koleksiyoncunun elinde bulunan ve M.S. 1. yüzyıla ait bir kemik kutusuydu bu. Fakat bu kutuyu diğerlerinden ayıran özellik üstündeki yazıtı: "Yusuf Oğlu Yakup, İsa'nın kardeşi." Acaba İncil'de adı geçen Yakup muydu bu?

Obje, dünyaca ünlü paleograf Andre Lemaire tarafından incelenir ve kendisi orijinal olduğuna dair bir görüş bildirir. Yazı bir hayli ilginçtir. Lemaire yazının iki aşamada yazıldığını saptar. İlk

aşamada “Yusuf oğlu Yakup”, daha sonra ise sanki başkası tarafından son dakika eklenmiş bir cümle: “İsa’nın kardeşi.” Yazmak için bakır bir keski kullanılmıştır.

Yazıtta bulunan bakır küfü incelenir ve yazılış tarihi olarak M.S. 63 senesi ortaya çıkar. Tarihçi Flavius Josephus’a göre; Yakup M.S. 62 senesinde şehit edilmiştir. Cesedin çürümesi ve kemiklerin kutuya aktarılması ölüm anından 1 sene sonra gerçekleştiğinden, bu tarihler birbirleriyle uyumaktadır.

Kemik kutusunda bir kardeşten söz edilmesi dikkate değer bir diğer özellik. Bu tarz kutularda, kişinin babası veya çocuğunun ismi verilirken, bu kutu ölen kişinin kardeşinin ismini vurgulayan ilk ve tek örnektir. 2004’te kutu, İsrail Antik Eserler Komitesi tarafından incelenir ve komite özellikle “İsa’nın kardeşi” cümlesini inceledikten sonra, kutunun sahte olduğuna dair görüş

bildirir. Tabii, bu olup bitenlerin arka planında cereyan eden bir kavgadan söz etmek gerekir. Kutunun koleksiyoncusu Oded, uzun yıllarca İsrail Antik Eserler Komitesi ile sorun yaşamış biridir. Bu karardan sonra bir mahkeme süreci başlar ve yargı sırasında, İsrail Antik Eserler Komitesi'nin prosedürlerinde bir takım usulsüzlükler tespit edilir. 14 Mart 2012'de mahkeme sonuçlanır. Yargıç yazının sahte olduğuna dair somut bir delilin sunulamadığına karar verir. Yani objenin orijinal oluşu bir de mahkeme kararıyla da desteklenmiş olur.

İsrail'deki Tel-Aviv Üniversitesi'nin istatistik profesörü Camil Fuchs'a göre, belirlenen tarihlerde bu isimlere ve tanımlara uyan, o dönemin Kudüs nüfusu içinde en fazla 2 kişi (1.71) olabilirmiş. Görünüşe bakılırsa, hesap çarşıya uymuş ve gerçekten de elimizde İncil döneminden kalma ve İsa'nın ailesine işaret eden bir kutsal emanetin bulunduğunu gönül rahatlığıyla söyleyebiliriz.

DIRİLİŞ: EFSANE Mİ? TARİH Mİ?

Hristiyanlık inancının en önemli unsuru, İsa'nın dirilişi hakkındaki görüştür. Pavlus, Korint'teki Hristiyanlara şöyle yazar: "Mesih dirilmemişse, bildirimiz de, imanınız da boştur." (1. Korintliler 15:14)

Bu ifade ne demek? Pavlus'a göre; eğer İsa dirilmediyse, o zaman Mesih inancı diye bir inanç olamaz. Eğer İsa dirilmediyse, hem Pavlus'un, hem de havarilerin, Tanrıyla ilgili tanıklığı da yalan olur. Dolayısıyla diriliş, Hristiyanlık için son derece önemli bir konudur.

Peki, diriliş tarihi bir olay mı? Yoksa sonradan uydurulan bir efsane midir? Bu olayın tarihsel bir anlatıya sahip olduğuna ilişkin birkaç önemli hususu inceleyelim:

(1) 2012 senesinde Kudüs'te keşfedilen ve M.S. 70 yılı öncesine ait bir kemik kutusunda, ilginç bir gravür yer almaktadır. Gravürde, Yunus ismi ve bir balık resmi gözlemlenmektedir. Bu semboller şimdiye kadar bulunan en eski Hristiyan sanat tasviri olarak kabul görürler.

Ayrıca, bu diriliş anlatısının tarihselliğine ilişkin, en önemli bulgulardan bir tanesidir. Yunus ve balık sembolleri, Hristiyan sanatında dirilişe ilişkin kullanılmaktadır. Bu şekilde bir tasvirin yapılması, Matta 12:39-40'da, İsa'nın kendi ölümü ve dirilişi hakkında peygamberlik ederken, bunu Yunus'un balığın mide-sinde geçirdiği 3 güne benzetmesinden kaynaklanmaktadır. Bu bulgu çok önemlidir. Çünkü, havarilerin yaşadığı bir döneme ait olup, diriliş anlatısının bir efsane olamayacağını gösterir. Nitekim efsaneler hemen değil, birkaç neslin sonunda, rivayetlerin "süslenmeleriyle" şekil kazanır.

(2) İncil'e göre, Aramatyalı Yusuf, İsa'nın cesedini almak için Pontius Pilatus'tan izin aldı. Cesedi çarpmıhtan indirtip, satın almış olduğu bir keten bezle sardı. Kayaya oyulmuş bir mezara yatırdıktan sonra ise, mezar girişini 2 ton civarındaki devasa bir taş ile kapattırdı. Havariler İsa'nın dirildiğini öğrenince, uzak bir yere kaçmadılar, Kudüs'te kaldılar. Kaçsaldı cesedi kaçırmaya teşebbüs ettikleri söylenebilirdi. Ama Kudüs'te kalıp, boş mezarı işaret ederek, tebliğ etmeye başladılar. Önceden bahsettiğimiz gibi, Aramatyalı Yusuf, İsa'nın mezarını 2 ton civarında devasa bir taş ile kapattırdı. Buna ilaveten, taşın önünde, Roma askerlerini de beklettirdi. (Matta 27:65-66). Havarilerden, silahlı ve savaş eğitimi görmüş askerleri, bozguna uğrattıktan sonra, 2 ton ağırlığında bir taşı yerinden oynatmaları ve akabinde, cesedi kendilerinin bile bilmediği bir yerde saklamış olmaları hatta, bu düzen ve yalan uğruna bile bile, hayatlarını feda etmeleri (ki 12 havariden 11'i idam edilmiştir) ve binlerce insanı yalanlarla kandırmaları gibi bir senaryo, gerçekten de olağanüstü bir hayal gücü gerektirmektedir. Havariler bütün bunları başarmış olsalar dahi, tebliğlerini durdurmak isteyen yetkilile-

rin tek yapacağı şey, İsa'nın cesedine işaret etmek veya bir soygun işlendiğini ispatlamak olurdu. Ama bunu yapamadılar. Tersine, birçok kişi bu diriliş gerçeğine iman etti. Petrus'un ilk vaazında 3000, ikincisindeyse 5000 kişi iman etti! Bu, o dönem Kudüs'ün nüfusu göz önüne alınırsa, göz ardı edilemeyecek önemli bir rakam demektir.

(3) İncil'e göre; boş mezarı ilk bulanlar kadınlardı. Bu, anlatının tarihselliğini teyit eden önemli bir başka noktadır. Birinci yüzyıldaki Filistin'de kadınların tanıklığı kabul edilmezdi. Eğer bu olay bir kurgu olsaydı ve Havariler bu kurguyu kanıtlamak isteselerdi, şüphesiz kadınları değil, kendilerinin boş mezarı keşfettiklerini iddia ederlerdi. Fakat, İncil'de böyle bir şey görülmemektedir. Bu da, anlatının değiştirilmemiş olduğuna dair bir göstergedir.

(4) Kutsal Kitap'a göre; dirilen İsa'yı birçok kişi gördü. Mezarından çıktıktan sonra, havarilerine gitti ve onlara konuştu. Bundan sonra 500'den çok kişiye görüldü. Pavlus 1. Korintliler 15. Bölümde, dirilen İsa'yı gören kişilerin listesini yazar. Listede önemli bir ifade yer alır: "bunların çoğu hala yaşıyor." Yani Pavlus'un kendisi "Bu dediklerimi bu yaşayan 500 kişiden teyit edebilirsiniz" demektedir. Teyit edilebilir bir bilgi, bir efsaneden çok, anlatının tarihi bir olaya dayandığını göstermektedir.

Sonuç olarak, arkeolojik bulgular ve metin analizi doğrultusunda, dirilişin sonradan uydurulan bir efsaneden ziyade, havarilerin yaşadığı döneme ait olan gerçekçi bir anlatının izlerini taşıdığı anlaşılmaktadır. Bu olay kurgulanmış bir yalan olsaydı, ha-

variler cesurca bu mesajı yetkililer önünde ölüm pahasına tebliğ etmezlerdi. Nitekim İsa'nın dirilişi, Hristiyan tebliğ mesajının temel unsurudur. Eğer İsa dirilmiş olmasaydı, Havariler ölmüş olan hocalarının üzüntüsüyle tamamen dağılmış olurlardı ve tebliğ edecek bir mesajları da kalmazdı. Kudüs halkı- olayları baştan beri yakından takip etmiştir- olayları uydurma olarak reddetmektense, inanılmaz bir tepki verir ve daha Hristiyanlık inancının ilk haftalarında toplam 8.000 kişi bu olaya iman eder.

KAYNAKÇA

İNCİL DIŞI TARİHİ KAYNAKLARDA İSA'NIN KİMLİĞİ:

- ❖ Bruce, F.F. "The New Testament Documents: Are They Reliable?" Inter-Varsity Press. Leicester, 1972, sf. 114.
- ❖ Klausner, Joseph. "From Jesus to Paul." Beacon. Boston, 1961, sf. 260.
- ❖ Madrigal, Carlos. "İncil ve Hıristiyanlık Sorgulanıyor." Dharma Yayınları, 2009, sf. 89-97.

İSA: ZEİTGEİST VE MİTOLOJİ:

- ❖ Bedard, Stephen J. "Exposing The Spirit of the Age: A Response to The Zeitgeist Movie." 8 Nisan 2013. <http://1peter315.wordpress.com/>
- ❖ Copan, Paul ve William Lane Craig ed., "Come Let Us Reason: New Essays in Christian Apologetics." B&H Publishing. Tennessee, 2012, sf. 169-186.
- ❖ Strobel, Lee. "The Case For The Real Jesus." Zondervan. Grand Rapids, 2007, sf. 157-188.

İSA'NIN DOĞUMUNA İLİŞKİN TARİHSEL VE AREKOLOJİK BİLGİLER:

- ❖ Appleman, Hillary. "Archaeologists Unearth Wine Jug Used By King Herod." Associated Press, 8/7/1996.
- ❖ Bailey, Kenneth E. "Jesus Through Middle Eastern Eyes." Intervaristy Press, 2008, sf. 25-61.
- ❖ "History of Christmas Trees." History. 15/10/2012.
- ❖ Maalouf, Tony. "Arabs Through the Shadow of Israel: The Unfolding of God's Prophetic Plan for Ishmael's Line." Kregel. Grand Rapids, 2003, sf. 193-218.
- ❖ Türkçe Kutsal Kitap, Kitab-ı Mukaddes Şirketi & Yeni Yaşam Yayınları, Eski ve Yeni Çevirisi.

İSA'NIN HİZMET HAYATINA İLİŞKİN TARİHSEL VE ARKEOLOJİK BİLGİLER:

- ❖ Hultgren, Arland J. “The Parables of Jesus: A Commentary.” Eerdmans Publishing. Grand Rapids, 2002, sf. 271-281.
- ❖ McRay, John. “Archaeology & The New Testament.” Baker Academic. Grand Rapids, 2008, sf. 162-166.
- ❖ Strange James F. ve Shanks, Hershel. “Has the House Where Jesus Stayed in Capernaum Been Found?” Ten Top Biblical Archaeology Discoveries. Biblical Archaeology Society, 2011, sf 68-85.
- ❖ Wachsmann, Shelley. “The Galilee Boat—2,000-Year-Old Hull Recovered Intact.” Biblical Archaeology Review, Eylül/Ekim 1988, sf. 18-33.

İSA'NIN ÖLÜMÜNE İLİŞKİN TARİHSEL VE ARKEOLOJİK BİLGİLER:

- ❖ Lemaire, André. “Burial Box of James the Brother of Jesus.” Biblical Archaeology Review, Kasım/Aralık 2002, sf. 24-28, 30-31, 33, 70.
- ❖ Madrigal, Carlos. “İncil ve Hıristiyanlık Sorgulanıyor.” Dharma Yayınları, 2009, sf. 165-168.
- ❖ McRay, John. “Archaeology & The New Testament.” Baker Academic. Grand Rapids, 2008, sf. 203-206.
- ❖ Reich, Ronny. “Caiaphas Name Inscribed on Bone Boxes.” Biblical Archaeology Review, Eylül/Ekim 1992, sf. 38-44.

DİRİLİŞ: EFSANE Mİ? TARİH Mİ?

- ❖ Craig, William Lane. “The Resurrection of Jesus.” <http://www.reasonablefaith.org/the-resurrection-of-jesus>
- ❖ McDowell, Josh. “Evidence For The Resurrection.” <http://www.bible.ca/d-resurrection-evidence-Josh-McDowell.htm>
- ❖ “Inscription Appears to Confirm ‘Sign of Jonah’ on Jerusalem Tomb Ossuary.” Popular Archaeology. Vol. 6, Mart 2012. <http://popular-archaeology.com/issue/march-2012/article/inscription-appears-to-confirm-sign-of-jonah-on-jerusalem-tomb-ossuary> Miller, Dave. “Jephtah’s Daughter. Apologetics Press, 2003.” <http://www.apologeticspress.org>